IIB INTERNATIONAL REFEREED ACADEMIC SOCIAL SCIENCES JOURNAL

International Congress on Culture and Society Special Issue 2012 Volume:03 Issue:05

www.iibdergisi.com

TRUST, SOCIAL CAPITAL AND SIVIL SOCIETY

Cenk BOZ

Sakarya Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Doktora Öğrencisi

Abstract: Trust, the concepts of social capital and civil society, today's studies of social sciences in relation to society, is used as an important annotation tools. It brings out the most important reason is that social life is built on relationships with a number. In explaining the meaning and importance of these relationships, trust, concepts of social capital and civil society are needed. What with the decline of the social process to strengthen the individuality of modernity, at this point that values relationships and these relationships have made it even more important. So being a combination of community, solidarity, for obtaining or improving the economic welfare of of these elements is thought to fulfill a task. How to set this in the form of a balance between individuality and sociality brings about an important question. At this point the concept of civil society has the potential to have an important function. The consist of sivil society and working, trust and social capital also plays an important role in question. These concepts are mutually influencing features. Fukuyama's views in the context of this article, trust, social capital and its relationship with each other by explaining the concepts of civil society; the increasing of social solidarity and social welfare role of sivil society and importance of what might be discussed.

Key Words: Socıal capıtal, trust, cıvıl socıety

GÜVEN, SOSYAL SERMAYE VE SİVİL TOPLUM

Özet: Güven, sosyal sermaye ve sivil toplum kavramları, günümüzde sosyal bilimlerin toplumla ilgili olarak yaptığı çalışmalarda, önemli açıklama araçları olarak kullanılmaktadır. Bunu ortaya çıkaran en önemli sebep toplumsal yaşamın bir takım ilişkiler üzerine kurulmuş olmasıdır. Bu ilişkilerin anlam ve öneminin açıklanmasında da güven, sosyal sermaye ve sivil toplum kavramlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Modernite sürecinin bireyselliği güçlendirmesi ile birlikte toplumsal olanın gerilemesi, gelinen noktada ilişkileri ve bu ilişkileri sağlayan değerleri daha da önemli kılmıştır. Öyle ki toplumun bir arada olmasında, dayanışmayı sağlamasında veya ekonomik refahının artırılmasında bu unsurların önemli bir görevi yerine getirdiği düşünülmektedir. Bu da bireysellik ile toplumsallık arasında dengenin nasıl kurulacağı şeklinde önemli bir soruyu beraberinde getirmektedir. Bu noktada sivil toplum kavramı önemli bir işleve sahip olma potansiyeli taşımaktadır. Sivil toplumun oluşmasında ve işlemesinde de güven ve sosyal sermayenin önemli bir rolü söz konusudur. Bu kavramlar karşılıklı olarak birbirini etkileme özelliğine sahiptir. Bu makalede Fukuyama'nın görüşleri bağlamında güven, sosyal sermaye ve sivil toplum kavramlarının birbirleriyle olan ilişkisi açıklanarak; toplumsal dayanışma ve toplumsal refahın artırılmasında sivil toplumun nasıl bir rolünün ve öneminin olabileceği tartışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Sosyal sermaye, güven, sivil toplum

GİRİŞ

"İnsan sosyal bir varlıktır". Bu ifade insanı tanımlamada özelikle de sosyal bilimlerde

en çok kullanılan ifadelerden biridir. Nitekim bu ifade insanın en önemli özelliklerinden birine karşılık gelmektedir. İnsan sosyalitesinin olması onun tek başına yaşamak için değil diğer insanlarla birlikte yaşamak için var olduğunun bir göstergesidir. Bu ifadeyi doğru kabul ettiğimizde beraberinde bir takım sonuçları da göz önüne almamız gerekmektedir. Sosyal bir varlık olarak insan bu sosyalitesini sürdürmek için bir takım örgütlenmelere ihtiyaç duymaktadır ki bu örgütlenmelerde beraberinde ilişkileri getirmektedir.

Aile, mahalle, devlet, din vs. gibi örgütlenmeler insanın bu sosyal örgütlenmelerinin en önemli göstergeleridir. Aynı zamanda bunlar insanın diğer insanlarla bir arada yaşarken kurduğu ilişkilerin de en önemli temellerinin atıldığı unsurlardır. Dolayısıyla insan bu örgütlenmeleri içine girdiği anda belli tarzda ilişkilere girmeye ve bu ilişkilerin getirdiği belli yükümlülükleri yerine getirme yoluna da girmiş olmaktadır. Bu tür yapılar berberinde bir takım değerleri de getirmektedir. Ya da başka bir ifadeyle bu tür değerler bu tür yapıları da beraberinde getirmektedir. Konumuz itibariyle hangisinin öncelikli olduğuna dair bir ontolojik tartışmaya girmeye burada gerek görmüyoruz. Bizim için önemli olan bu yapıların ve değerlerin var olmasıdır.

"Batının tarihi büyük çalkantılar ve buna bağlı olarak değişim ve arayışlarla doludur" (Öztürk,2011:53). Son yıllarda, sosyal bilimler literatüründe önemli bir rol işgal eden "sosyal sermaye" kavramı bu arayış çabalarının önemli ürünlerinden biridir. Sosyal sermaye kavramı yukarda bahsettiğimiz bu yapıları daha iyi anlamamızı ve sosyal yaşantı açısından ilişkilerin ve bu ilişkileri meydana getiren değerlerin öneminin farkına varmamızı sağlamaktadır. Bu kavramın ne olduğunu daha iyi anlamak için kavramı ortaya çıkaran tarihsel sürecide iyi anlamak gerekmektedir. Batı Avrupa tarihi önemli kırılmaların olduğu büyük dönüşümlerin yaşandığı dört yüzyılı geride bırakırken birçok kavramı da çok hızlı bir şekilde var etmiş ve tüketmiştir. Bu tüketim sürecin de en önemli problem, yaşananların anlamlandırılmaya çalışılması ve ileriye dönük ereksel açıklamalar konularak belirsizlik problemine bir çözüm üretilmesi olmuştur.

Modernitenin ve aydınlanmanın tarihine baktığımızda yapılmak istenen geleneğin yerine modernite değerleri konarak, bireyi bağlayan ya da sınırlayan her türlü unsurun yerine onu özgürleştirecek ve kendisini gerçekleştirecek daha az toplumsallığın daha çok bireyselliğin olduğu bir toplumsal düzen arayışıdır. "Cahiller aydınlatılacak, vah-

şiler uygarlaştırılacak, düzene uymayanların düzene hizmet etmesi sağlanacak. Dünya aklın –insan aklının- oyun alanı olacak. Artık beklenmedik, önceden bilinmeyen ve bilinmeyene yer yok. Artık rastlantılığa yer yok. Olmasına izin verilen şeyin öncelikle aklın yararlılık testinden geçmesi gerekecek" (Bauman,2000:177). Dünyanın artık modernitenin araçsal aklı tarafından dönüştürülmesi söz konusudur. Bu dönüşümler beraberinde aileye, dine, devlete, ekonomiye bakışları da değiştirmiştir. Özellikle toplumsal düzenle ilgili bütün yapılan açıklamalar ekonomi merkezli bir yapıya bürünmüştür. A. Smith'ten beri batıda, "ekonomi" toplumun en önemli kilit taşı haline getirilerek açılamalarda, sorunlarda, çözümlerde hep bu eksen üzerinde yürütülmüştür. Başta Marx olmak üzere sol cenahta yer alan batılı sosyal bilimciler toplumu alt-üst ilişkilerine dayalı olarak açıklarken toplumsal yaşam ve değerleri de aynı eksende açıklama gayretine girmişlerdir. Onlara göre toplusal yapıyı meydana getiren üretim ilişkileridir. Bu üretim ilişkileri de değerleri oluşturmaktadır. Dolayısıyla meydana gelen bütün etkileşimler, ilişkiler ve değişimler bu çerçevede meydana gelmektedir. Üretim ilişkilerinde meydana gelecek değişim, bütün üst yapıyı yani değerleri de etkileşimleri de değiştirme gücüne sahiptir. Diğer taraftan, Weber gibi düşünürler ise toplumsal yapıyı ve değişimi farklı bir şekilde açıklama yoluna giderek merkeze üst yapıyı ve değerleri koymuştur. Onlara göre asıl değişimi ve toplumsal ilişkileri belirleyen faktör insanların zihinsel şeklini ve hayata bakışını belirleyen etken; sahip oldukları değerlerdir.

Bir tarafta alt yapının üst yapıyı belirlediğini söyleyen sosyal bilimciler diğer tarafta üst yapının alt yapıyı belirlediğini söyleyen sosyal bilimciler yer almaktadır. Ancak burada dikkat çeken unsur bu iki faklı açıklamada tarzının da merkezinde olan unsurdur; ekonomi. Ekonomi merkezli toplum açıklaması beraberinde değerlerin onunla birlikte anlamlı olduğunu ileri sürmektir. Ya değerler ekonomiyle birlikte oluşur sonucuna ya da değerler ekonomik başarıyla anlam kazanır sonucuna varmaktadır. Belki de bu durum batının yaşadığı ve yaşattığı bütün çalkantıların ve sorunların temelinde yatan nedendir. Çünkü değerler kendi başına bir şey ifade etmiyorsa bazı gerekli durumlarda değiştirilebilir, esnetilebilir ya da görmezden gelinebilir hale gelmektedir. Maksimum fayda her şeyin önüne geçme potansiyeline sahip olabilmektedir.

Yukarda bahsettiğimiz durum yarattığı sosyal refah batıyı yetmişli yıllara kadar idare etmeyi başardı. Ancak refah devletinin gerilemesi ve ekonomide elde edilen maksimum faydanın azalması beraberinde bir takım sorunları da getirdi. Bu anlayış üzerinde şekillenmiş bireyler ister istemez di-

ğer bireylerle kurdukları ilişkileri sahicilik temeli yerine ekonomik bir mantıkla kurmuşlardı. Refah devleti bunun sürdürülebilir olmasına imkan tanıyan araçlara sahipti; ancak refah devletinin gerilemesiyle birlikte bireyleri bir arada tutan, ilişkileri sağlayan değerlerin kendinden sahip olduğu hikmet yokluğu toplumsal sorunlara ya da en azında sorunların olduğu düşüncesine yol açtı. Sosyal sermaye kavramını doğuran unsurda bu bağların neden koptuğunu ve tekrar nasıl kurulabileceğinin reçetesi oluşturma kaygısıdır. Yine bu kavram ele alınırken ekonomik akıl varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Sosyal sermayede ekonomik refahın tekrar yaratılmasının ve sürdürülmesinin bir aracı olarak da değerlendirilmektedir.

Fukuyama'nın ifadesiyle "bir grubun üyeleri arasında paylaşılan ve onların birbiriyle işbirliği yapmasını sağlayan kendiliğinden oluşmuş ortak, gayr-i resmi değerler ve normlar bütünü" olarak sosyal sermaye günümüzün ekonomik mantık üzerine kurulmuş dünyasında toplumları bir arada tutabilecek bir araç olarak kullanılma potansiyeline sahiptir (Fukuyama,2002:31). Ancak bu yapılırken kavramın içine sahiciliğin aktarılması ve değerlerin bir araç olmaktan ziyade bir amaç haline dönüştürülmesi kavrama çok daha ciddi bir işlev yüklenmesini sağlayabilir. Bu noktada makalemizde soysal sermayenin ne olduğu, Fukuyama bağlamında ele alınıp, günümüzde nasıl bir işleve sahip olabileceğini tartışacağız. Ayrıca kavramının demokratik bir toplumsal işleyişin daha iyi sağlanması açısından ne gibi potansiyellere sahip olduğu da değerlendirilecektir.

SOSYAL SERMAYE İHTİYACININ KAYNAĞI

Fukuyama tarihin sonunda liberal batı düşüncesinin zaferini görmektedir. Ona göre batı düşünce tarihi sahip olduğu özelliklerle kendi dışındaki dünyaya üstünlüğünü kabul ettirmiştir. Hegel'den hareketle kurduğu düşünce sisteminde tarihin bir ilerleme nosyonuna sahip olduğunu ve bu nosyonunda küresel liberal sistemin üstünlüğünün kabulüyle bir nihayete erdiğini söyleyerek tarihin sonunu ilan etmiştir. Çizgisel ilerlemeci tarih anlayışı batı düşüncesinin temelini oluşturmaktadır. Sosyal bilimlere egemen olan bu düşünce toplumsal olayları bu mantıkla ele alıp kültürleri bu ilerlemeci tarihsel anlayış çerçevesinde değerlendirmektedir. Fukuyama'ya göre batının gösterdiği başarının altında yatan temel etken sahip olduğu kültürel kodlarda gizlidir. Ona göre batının dünyanın geri kalanından belli bir tarihsel andan itibaren ayrılmasının sebebi, oluşturduğu yeni zihinsel yapı ve bunun sonucu ortaya çıkan kültürel değerlerdir. "Bilinç bir sonuç değil nedendir ve maddi dünya-

dan bağımsız olarak gelişebilir; dolayısıyla bugün yaşanmakta olan görünüşte karmakarışık yığınla olayı oluşturan alt metin, ideolojinin tarihi" olduğunu söylemektedir (Fukuyama'dan aktaran Boz;52). Dolayısıyla batının dünyanın geri kalanına kabul ettirdiği üstünlüğün temelinde yatan sahip olduğu bu ideolojik zemindir.

Buradan hareketle Fukuyama diğer toplumlarında aynı başarıya ulaşmak için benzer bir kültürel atılım yapması gerektiği sonucuna varmaktadır. Hatta Fukuyama, doğu bloğunun yıkılmasında ki en büyük etkenin bu ülkelerdeki yönetici elitin batının liberal değerlerinden etkilenmeleri olduğu sonucuna varmaktadır. O halde buradan hareketle şu söylenebilir toplumların başarısında ve başarısızlığında en önemli rolü, sahip olduğu kültürel değerle oynamaktadır. Buda Fukuyama'nın sosyal sermayeye neden bu kadar önem verdiğinin göstergelerinden biridir. Batı eğer başarısını sürdürmek istiyorsa yapması gereken tarihin sonunda ulaştığı bu değerler çerçevesine sıkı bir şekilde sarılarak koruması gerektiğidir. Oluşturduğu bu kültürel formasyonu kaybetmesi başta ekonomi olmak üzere gerçekleştirdiği bütün başarıların ortadan kalkması anlamına gelecektir. Fukuyama'nın sosyal sermeye kavramına bu kadar önem vermesinin de nedenlerinin başında da sosyal sermayenin tüketilerek ortadan kalkmaya başladığını düşünmesi gelmektedir.

Fukuyama, "daha fazla boş zamana sahip olmanın, daha fazla para kazanmaya yeğlenmesi, ya da Eski Yunandaki Spartalı ağır zırhlı piyade eri olmanın, Atinalı tüccarların sahip olduğu refah dolu yaşama yeğlenmesi, hatta ilk dönemdeki kapitalist yatırımcıların çile dolu yaşamlarının geleneksel olarak zaten yeterince boş zamanı olan aristokratların sahip olduğu yaşam biçimine yeğlenmesi maddi güçlerin kişilerden bağımsız olmasıyla değil" içine kültürü, dini ve ahlaki alan ideolojiyle açıklanabileceğini ileri sürmektedir (Fukuyama'dan aktaran Boz;52). Toplumun ve bireylerin bütün davranışlarının temelinde bir takım kültürel motivasyonların olduğuna dikkat çeken Fukuyama'ya göre, bu motivasyonlar kaybedildiğinde bireylerin amaçlarında da birbirleriyle olan iletişimlerinde çözülmeler olacaktır. Tarihin sonunda bütün dünya karşısında zaferini ilan eden batı, sahip olduğu sosyal sermayeyi kolayca harcama yoluna giderek kendi içinden kaynaklanan sorunlar yaşamaktadır. Çünkü Fukuyama'ya göre tarihin sonunda batıya alternatif olacak boyutta her hangi bir ideolojik ya da kültürel güç bulunmamaktadır. Batının ulaştığı bu noktada ki problemi sosyal sermayeyi üretecek koşulları geliştirmemesinde yatmaktadır. Ayrıca modernite sürecinin sonunda ortaya çıkan "postmodern dünya kendisini daimi ve azaltılmaz bir belirsizlik koşulu altında yaşamaya hazırlamaktadır" (Bauman,2000:35). Bu

belirsizliğin azaltılmasında ve bireylerin kendini toplumsal hayatta güven içinde hissetmesinde sosyal sermaye önemli bir rol üstlenme potansiyeline sahiptir.

EKONOMİK AKIL VE SOSYAL SERMAYE

Batının son üç yüzyılı, temelinde aydınlanma olan modernite sürecinin tarihidir. Batı bu süreçte gelenekle ve sahip olduğu kültürel formasyonla mücadeleye girerek bugün karşımıza çıkan yapıyı şekillendirmeye çalıştı. Aydınlanmanın en önemli düsturu Kant'ta kendini bulan aklını kullan nosyonuydu. Bununla hedeflenmek istenen daha özgür bir toplum ve daha özgür bir birey yaratma arayışıydı. Bu arayışta en önemli engel olarak görünen unsur gelenekti. Bu gelenekle baş edebilmek içinde yapılması gereken, ileri sürülen önerinin geçerliğini gösterebilmekti. Bu noktada aydınlanma süreci hedeflerine ulaşabilmek ve geçerliliğini kanıtlamak için araçsal aklı ön plana aldı. Araçsal aklın faydası elde ettiği somut başarılarla kendi meşrululuğunu gösterebilmesindeydi. Bilimden teknolojiye, siyasetten ekonomiye birçok alanda etkili sonuçlara bu akılla ulaşılabilirdi. Ayrıca bu süreç, "dünyayı insanların gereksinim ve yetilerine göre ve rasyonel olarak tasarlanan bir plan doğrultusunda yeniden yaratan modern proje idi" (Bauman,2001:12). Nitekim bu sonuca ulaşıldı. Ancak bu aklın kazandırdığı önemli sonuçlara rağmen yol açtığı önemli sorunlarda söz konusuydu. İnsanları özgürleştirmeyi hedefleyen aydınlanma ve modernite süreci bunun bedelini yaşattığı iki büyük dünya savaşı, cevre kirliği, batı dışı dünyanın sömürüleşmesinin yanı sıra, insanların hedeflerine ulaşırken ahlaki ve kültürel değerleri dikkate almaması sonucunu doğurarak toplumsal bağların zayıflamasına da yol açtı.

Bizim konumuz açısından önemli olan, neden bu sürecin bu kadar olumsuz sonuçları da beraberinde taşıdığı ve neden günümüzün sosyal bilimcileri bu sürecin sonucunda ortaya çıkan sonuçtan memnun olmadıklarını açıklayabilmektir. Batı sosyal bilimcisi genellikle toplumu değerlendirirken her zaman merkeze somut bir veri elde edebilmek için ekonomiyi koymuştur. Bir toplumun iyi işleyip işlemediğinin göstergeleri, toplumun refah seviyesi, hep ekonomi baz alınarak yapılmıştır. Özellikle günümüzde baktığımızda dünyanın tamamında toplumlar karşılaştırılırken en önemli kriter olarak hep ekonomi ele alınmıştır. Gerek Marksist gelenek gerekse klasik liberal ve neoklasik liberal ekonomistler sorunları hep ekonomik yapıda aramış ve çözümleri ise yine ekonomik işleyişte bulmaya çalışmıştır. Ancak Weber'den beri gelen geleneği izlediğimizde ekonomi toplumun diğer unsurlarında bağımsız olma özelliğine sahip

değil veya toplumun diğer unsurlarını da belirleyen ana faktör değildir. Evet, toplumun işleyişi ve ihtiyaçlarını karşılaması için önemli bir role sahiptir. Ancak "liberalizmin babası Adam Smith'in açık bir şekilde anlattığı gibi ekonomik hayat, sosyal hayatın derinliklerine gömülmüştür. Dolayısıyla, faaliyette bulunduğu toplumun alışkanlıklarından, ahlakından ayrı algılanamaz. Kısacası, ekonomi kültürden kopartılıp, tek başına ele alınamaz" (Fukuyama,2005:29). Bu noktada Fukuyama'da, Weber'den gelen geleneği takip ederek bir toplumun ekonomide dahil olmak üzere yapısını anlamının temelinde o toplumun sahip olduğu kültürel formasyonunda, sahip olduğu motivasyonlarında belirleyiciliğine dikkat çekmektedir. Ama bu dikkati çekerken bunu gene ekonomi merkezli yapmaktadır. Çünkü ekonomi, toplumların refahının, başarısının en önemli göstergesi olarak kabul edilmektedir. Ancak her ne kadar ekonomi merkezli bir değerlendirme söz konusu olsa da Fukuyama, bu noktada ekonominin belirleyiciliğinden ziyade başrolü kültüre vererek farklılığını ortaya koymaktadır. "Ona göre ekonomik ve toplusal performansı geliştiren bu sosyal sermayenin temel unsuru güvendir" (Şan'dan aktaran Şan ve Şimşek,2011:96). Bu sosyal sermayenin ve güvenin temelinde de kültürel özellikler yatmaktadır.

"Çağdaş neo-klasik teorinin üzerinde şekillendiği bütün yapı, nispeten basit bir insan doğası modeline dayanıyor. Buna göre insan varlığı 'rasyonel yarar maksimize eden birey'; yani kendisine yararlı olduğunu düşündüğü şeylerden mümkün olan en fazlasını elde etmeye çalışır. Birey maksimize etme işlemini akılcı bir hesaplamayla yapar. Kısaca, neo-klasik ekonomi, insanın ekonomi süreç içersinde kendi maddi varlığını maksimize etmeyi amaçlayan, esas olarak rasyonel ve bencil bireyler olarak varsayar" (Fukuyama,2005:34). Modernitenin ortaya koyduğu insan modeli bunu doğurmuştur. Araçsal aklın hakim olduğu bir toplumda bireylerin bu şekilde davranacağı hesaplanarak buna uygun modeller ve açıklamalar yapılmıştır. Aslında ekonomi alanında bile bu araçsal akıl bu kadar geçeli olma özelliğine sahip değildir. "İnsanlar her zaman, ceplerine bakarak karar vermezler. Aynı zamanda idealleri vardır; bazı şeyler doğru, bazıları yanlıştır. Önemli seçimlerini bunlara göre yaparlar. Eğer sadece ekonomi kaynaklar için savaşılsaydı, bu kadar çatışma olmazdı" (Fukuyama,2005:35). Tersine insanları harekete geçiren motivasyonlar çoğunlukla kültürel alanda gizlidir. Olumlu da olsa, olumsuzda olsa kişilerin ve toplumların kararlarında ve davranışlarında etkin olan en önemli unsur bu motivasyonları ve bunların altında yatan değerleridir. "Mesela Çinliler, Koreliler ve İtalyanların aile tercihleri, Japonların akrabalık çevresinden olmayanları evlatlık almalarına yö-

nelik tutumları, Fransızların yüz yüze ilişkilere girmedeki isteksizlikleri, Almaların mesleki eğitime verdikleri önem, Amerikan sosyal hayatına hakim olan tutucu karakter gibi …hepsinin kökü, rasyonel akıl yürütmede değil, tersine kuşakların birbirine miras bıraktığı ahlaki alışkanlıklara dayanır" (Fukuyama,2005:35-36). Bu unsurları göz ardı ederek yapılacak her türlü toplumla ve bireyle ilgili açıklamalar eksik ve yetersiz kacaktır. Bunu göz ardı eden "neo-klasik ekonomistler, keşfettikleri ekonomik yöntemin, insanlığın evrensel bilimini oluşturma yolunda, birtakım araçları kendilerine sağladığına inanacak noktaya geldiler. Onlara göre, ekonominin yasarlı her yere uygulanabilirdi. Rusya, ABD, Japonya, Burundi veya Papua-Yeni Gine'de eşit derecede geçerlidir. Ülkeler arasındaki önemli kültürel farklılıkları kabul etmezler" (Fukuyama,2005:33). Araçsal akılla ele alınan ve ekonomiye indirgenmiş bir bakışa açısının bize verdiği sonuç budur. Bütün toplumlar aynı modelle incelenebilir ya da bütün toplumlar aynı modelle açıklanabilir. Ama gerçekte hiç öyle değildir. Aynı araçlarla baktığınızda karşınıza çıkan beklemediğiniz sonuçlar bunun böyle olmadığının göstergesidir. "Neo-klasik model, fayda içermeyen amaçlar doğrultusunda hareket eden, arasyonel, grup yönelimli insan davranışını, bize insan doğasının eksik bir yönü olarak sunar" (Fukuyama,2005:37). Oysa insan davranışı her zaman rasyonel değildir. Hatta çoğunlukla değildir. Her ne kadar insan rasyonel bir varlık olarak ele almak alışılagelmiş bir kalıp olsa da aslında insanın en önemli özelliği kendi kültürel koşulları içinde ona mantıklı gelen davranışları benimsemesidir. Genel kabul içinde bu davranışlar rasyonel olarak kabul edilmese de onun kültürel formatı içinde bu davranışlar yapılması ve yerine getirilmesi zorunlu davranışlardır. Kişi bu davranışları yerine getirirken her hangi bir fayda beklentisi içerisinde hareket etmeyebilir, hatta tersine bu davranışları gerçekleştirdiği için neo-klasiklerin kullandığı anlamda büyük zararlar görebilir ama yinede buna göre hareket eder.

Ayrıca ekonomi bağlamında şu da söylenebilir; "ekonomik faaliyetlerin hepsi, geleneksel olarak düşünüldüğü gibi ekonomik güdülerden kaynaklanmaz" (Fukuyama,2005:33). Ekonomiyi de diğer bütün alanları da doğuran ve insanı harekete geçiren daha önemli bir faktör vardır; oda kültürdür. "Kültürün ulusal mutluluk ve uluslar arası düzeni direkt olarak etkilediği modern yaşamın belki de en can alıcı noktası ekonomidir. Ekonomik faaliyetlerin sosyal ve politik yaşamla iç içe geçmesine rağmen, ekonomiyi kendine özgü yasaları ile toplumun geri kalanından ayrı tutan, çağdaş ekonomik söylemin özendirdiği hatalı bir değerlendirme vardır. Bu anlayışa göre ekonomi, bireylerin "gerçek" sosyal hayatlarına geri dön-

meden önce, yalnızca bencil ihtiyaçlarını ve arzularını tatmin etmek için bir araya geldikleri bir alandır. Ancak tüm modern toplumlarda ekonomi insanın sosyalleşmesini en kökten ve dinamik alanlarından birisidir. Kuru temizleme işinden, geniş çaplı entegre devre üretimine kadar, insanoğlunun sosyal işbirliğini gerektirmeyen hiçbir iş alnı yoktur. İnsanlar çeşitli organizasyonlarda kendi bireysel ihtiyaçlarını tatmin etmek için çalışırlarken, işyerleri de insanları kendi özel yaşamlarından çıkarıp, daha geniş bir sosyal bir ortamla ilişkilendirir. Hiç kuşkusuz bu bağlantı, sadece aybaşında maaş almak için bir araç değil, aynı zamanda insan yaşamın önemli bir amacıdır. İnsanlar bencil bir yapıya sahip olduğu kadar, insan kişiliğinin bir yüzü, daha geniş toplulukların bir parçası haline gelmeyi şiddetle arzu eder. İnsanoğlu, Emil Durkheim'in anomi diye tanımladığı, kendilerini diğer insanlara bağlayan kuralların ve normların yokluğunda keskin bir kaygı duyar. Modern işyerleri, bu kaygı ve endişe duygularını yumuşatan, üstesinden gelen bir işlev üstlenir" (Fukuyama,2005:22). Özellikle modern toplumların örgütlenme tarzları dikkate alındığı zaman ekonomik kuruluşların ve ekonomin önemi daha fazla önem kazanmaktadır. Kültürel bir faaliyet yapılacağı zaman bile ekonomik göstergeler dikkate alınmaktadır. Aynı zamanda ekonomik faaliyetler modern toplumda insanların grup haline geldikleri en yoğun alanların başında gelmektedirler. Dolayısıyla ekonomik hayatın incelenmesi bize toplumsal yaşam ve kültür hakkında çok sayıda bilgi kazandırma potansiyeline sahiptir. Ancak tekrar etmek gerekirse ekonomik alan sadece ekonomik faaliyetin gerçekleştirildiği bir alandan ibaret değildir. Toplumun kültürünün ve ahlaki kodlarının gerçekleştiği ve sosyalleşmenin ortaya çıktığı bir alandır. Dolayısıyla ekonomiye sadece bir piyasa mekanizması olarak bakmak toplumun sahip olduğu kültürü göz ardı etmektedir ki, buda toplum anlamakta ve anlamlandırmakta önemli hatalara yol açabilmektedir.

GÜVEN VE SOSYAL SERMAYE

"…ekonomik hayatın incelenmesinden çıkarılabilecek en önemli ders, bir ulusun rekabet yeteneği kadar, refahının da tek ve yaygın bir kültürel karakteristikle koşullandırıldığıdır. Oda toplumda doğuştan gelen güven düzeyidir" (Fukuyama,2005:23). Toplumun güven düzeyi birlikte iş yapabilmesinin bir kriteri oldu gibi daha temel bir şeye de işaret etmektedir; birlikte yaşabilme güdüsüne. Eğer toplum bu özelliğe sahip değilse çözülme tehlikesiyle karşı karşıya kalma yanında en hafifinden ihtiyaçlarını giderme konusunda büyük maliyetler ödeme durumunda kalabilmektedir. Dolayısıyla " …topluluklar, kesin kurallara

ve düzenlemelere değil, her üyenin özümsediği bir dizi etik alışkanlığa ve karşılıklı ahlaki yükümlüklere dayanır. Söz edilen kurallar veya alışkanlıklar, topluluğun birbirine güven duymaları için zemin yaratır" (Fukuyama,2005:324). Bu zemin topluluğun, grubun ya da toplumun birlikte yaşamak için olmazsa olmaz koşuludur. Bu zemin ne kadar iyi sağlanmışsa topluluğun bir şeyle başarabilme ve dayanışmayı sağlama kabiliyeti de o kadar sağlanmıştır. Güvenin temelinde kültür vardır. Kültürel alışkanlıklar olmadan güvenin tesis edilmesi söz konusu değildir. Kültürel alışkanlıklar ortak değerleri garanti altına alma potansiyeline sahiptir. "Paylaşılan değerlerden güven ortaya çıkar. Güven …büyük ve ölçülebilir ekonomik değere sahiptir" (Fukuyama,2005:26). Böyle toplumlarda insanlar birbirleriyle daha rahat bir araya gelerek daha rahat işbirliğine giderler. Kendiliğinden sosyal örgütlenmelerin ve bu örgütlenmelerin yapacağı faaliyetlerin yolu açılmış olur. Bu faaliyetleri gerçekleştirmek için ayrıca yüksek maliyetli organizasyonlara veya güvenlik tedbirlerine ihtiyaç azalır. Buda güvenin gerçekten toplumun işbirliği faaliyetini ne kadar kolaylaştırdığının bir göstergesidir.

"Ahlaki sistemler ahlaki topluluklar yaratır; çünkü bu sistemlerin paylaştıkları iyi ve kötünün dili, topluluk üyelerine ortak bir ahlaki yaşam sağlar. İçerdiği belirli ahlaki kurallar dikkate alınmaksızın, herhangi bir ahlaki topluluk, belli bir dereceye kadar, üyeleri arasında bir ölçüde güven yaratacaktır. Ama bazı ahlaki kodlar, bireylerin topluma karşı dürüstlük, hayırseverlik ve yardımseverlik gibi yükümlülükleri vurgulayarak, diğer kodlarla kıyasla daha geniş çapta bir güven duygusu geliştirme eğilimi taşır" (Fukuyama,2005:52). Buda göstermektedir ki toplumun sahip olduğu kültürel kodlar ve kültürel kodların öne çıkardığı değerler güven düzeyin yükselmesinde önemli bir rol oynamaktadır. İşbirliğini ve dayanışmayı destekleyen kodlar bireylerin bir araya gelmesini be birlikte yaşamasını daha kolaylaştırdığı gibi ortaya çıkan grupların daha başarılı sonuçlar elde etmesine olanak sağlamaktadır. "güven, herhangi bir grubun veya topluluğun işleyişini daha verimli hale getiren kayganlaştırıcı bir madde gibidir" (Fukuyama,2009:34). Böyle bir öneme sahip olan güven her toplumda ortaya çıkmaz. "Güvenin, üyelerinin ortaklaşa paylaştığı normlara dayalı, düzenli, dürüst ve işbirliği yönünde davranan bir toplumda çıkması beklenir" (Fukuyama,2005:41). Buda sahip olunan kültürle ve kültürün toplumun bireyleri üzerindeki etkisiyle doğru orantılıdır. Kültürün ve bunun sonucu ortay çıkan güvenin düzeyini gösteren sonuç toplumun sahip olduğu sosyal sermaye miktarını verir. "Sosyal sermaye, toplumun kültürel köklerine yaslanır" (Fukuyama,2005:49). Bu kökler göz ardı edilerek bir sosyal serma-

yeden söz etmek mümkün değildir. Kültürel temel güveni ortaya çıkarırken bu güvende sosyal sermaye meydana getirir. "Sosyal sermaye, bir toplumda veya onun bazı bölümlerinde güven duygusunun hakim olmasından ileri gelen bir yetidir. Bu ulus gibi en geniş grupların yanı sıra aile gibi en küçük ve temel sosyal grupların ve iki uç arasındaki diğer grupların içine gömülmüştür. Sosyal sermaye tarihsel alışkanlıklar, gelenek veya din gibi kültürel mekanizmalar aracılığıyla yaratıldığı ve iletildiği için, insan sermayesinin diğer türlerinden farklıdır" (Fukuyama,2005:42). Bu sermaye türü diğerlerinden farklı olduğu kadar diğerlerinin yaratılmasında da önemli bir röle sahiptir. Eğer insanlar bir araya gelme yetilerinden yoksun olsalardı veya bir araya gelme yetilerini gerçekleştirirken birlikte hareket etmelerini sağlayan ortak değerler söz konusu olmasaydı o zaman diğer sermaye türlerini yaratmaya ihtiyaçları da kalmazdı. Ayrıca "bu tür bir topluluğu yaratmak için gerekli sosyal sermaye ise, insan sermayesinin diğer alanlarındaki gibi, rasyonel yatırım kararıyla oluşturulamaz" (Fukuyama,2005:42).

"Sosyal sermayenin edinilmesi tersine, bir topluluğun ahlaki normlarının alışkanlık haline gelmesini ve sadakat, dürüstlük gibi erdemlerin kazanılmasını ve bireylerin birbirine bağımlılığını getirir. Bundan başka, grup bir bütün olarak, güven kendi üyeleri arasında genelleşmiş bir nitelik kazanmadan önce, ortak normları benimsemek zorundadır. Başak bir ifadeyle, sosyal sermaye bireylerin kendi başlarına hareket etmeleriyle kazanılmaz. Bireysel değerlerden çok, sosyal değerlerin hakim olmasına dayanır. Sosyalleşebilme eğilimini kazanabilmek, ahlaki alışkanlıklara dayandığı için, insan sermayesinin diğer türlerinde olduğundan çok daha zordur. Ama bu alışkanlıklar bir kez kazanıldı mı, yok edilmesi veya değiştirilmesi de aynı derecede zordur" (Fukuyama,2005:42). Bu yüzden sosyal sermaye toplum ve topluluk olmanın en önemli unsurudur. Bu unsur olmadan insanları birbirine bağlayan en önemli araç ortadan kalkmış olur. Ayrıca sosyal sermaye kendiliğinden ortaya çıkan zorlamasız ve güven ve anlaşma temelli bir topluluk oluşturma gücüne sahip olduğu için bireyin kişisel olarak kendini mutlu ve toplumla işbirliği içine giden bir motivasyon içinde bulunmasına olanak sağlamaktadır. "Birbirine güvenmeyen insanlar, en nihayetinde kendilerini yalnızca müzakereye, anlaşmaya ve dava etmeye iten bir formel kurallar ve düzenlemeler sistemi altında birbirleriyle işbirliği yapabildikleri bir toplumda bulacaklardır. Hatta bazı durumlarda, sistem onları baskıcı yöntemler kullanarak kendi kuralarına uygun davranmaya zorlayacaktır" (Fukuyama,2005:43). Oysa sosyal sermayenin gelişkin olduğu toplumlarda bu tür zorlamalara ve baskı araçlarına ihtiyaç kalmayacağı gibi insanla-

rın bir araya gelerek daha rahat bir şekilde organizasyonlar oluşturmaları ve toplumun her anlamda refahına katkı sağlamaları söz konusudur. Sosyal sermaye insanların, aile içine gömülmesine ya da devletin yasal şemsiyesi altında diğer insanlarla ilişkide bulunmasının dışına çıkmasına imkân sağlayarak sosyalleşmenin de daha da artırılmasına olanak sağlayacaktır.

SİVİL TOPLUM VE SOSYAL SERMAYE

"Sosyal sermaye, toplumlar arasında eşit dağılmamıştır. Bazı toplumlar dikkati çekecek şekilde, diğerlerinden daha fazla birleşme oluşturma eğilimi gösterir ve tercih ettikleri birleşme biçimleri de farklılaşır. Bazılarında ise aile ve akrabalık çevresi birleşmelerin temel eksenini oluşturur. Başak toplumlarda gönüllü birlikler, dernekler çok güçlüdür ve bu örgütler insanları ailelerinin dışına çıkarma işlevini üstlenir" (Fukuyama,2005:43-44). Sosyal sermayenin temeli oluşturan kültür ve ahlaki alışkanlıklar toplumsal yaşantı alanında çeşitli yapılar aracılığıyla oluşturulur ve aktarılır. Bu yapıların başında aile gelirken devlet ve sivil toplum örgütleri önemli işlevler üstlenebilmektedir. Ancak hanginsin işlevinin daha fazla olduğu ya da hangisinin sosyal sermaye oluşturmada ve toplumsal işbirliğini artırmada daha başat olduğu toplumlara göre değişmektedir. "Örneğin ABD'de, dinsel nitelikli kuruluşlar, insanları ailelerini terk ederek bir mezhebin çağrısının peşinde gitme yönünde teşvik ederken Çin'de Budist rahipler bu konuda başarılı değildir. Aynı şekilde sosyal sermayede devletin ve ya sivil toplumun sahip olduğu güçte zaman göre aynı toplumda değişme özelliği gösterebilmektedir. Fransa'da ortaçağın sonlarında var olan güçlü sivil toplum yapısı 16. Ve 17. Yüzyıldan başlayarak merkezi monarşi tarafından yok edilmiştir" (Fukuyama,2005:44).

"Sivil toplum; şirketler, eğitim kuruluşları, gönüllü birlikler, medya, sendika, çeşitli yardım amaçlı örgütlenmeler vs. içeren aradaki kuruluşları karmaşık bir bileşimidir" (Fukuyama,2005:20). Ailenin veya devletin başat olduğu toplumlardaki sosyal sermayenin ve güvenin niteliğiyle sivil toplumun hakim olduğu toplumlardaki sosyal sermayenin ve güvenin niteliği arasında önemli farklar vardır. Ailenin tek hakim olduğu toplumlarda kişiler sadece ailelerine güvenerek aileleri dışında kalan insanlara güven düzenlerini aşağıda tutarlar. Böyle toplumlarda kişilerin bir araya gelen sosyal organizasyonlar yapması ve güvene dayalı örgütlenmelere gitmesi zor olmaktadır. Böle toplumlarda oluşturulan örgütlenmelerde güvenin temin edilmesi için daha fazla yasal düzenlemeye ihtiyaç olduğundan işin içine devlet girmektedir. Böylece toplum iki uç arasında şekillenmektedir. İnsan-

lar ya sadece aileleriyle işbirliğine gitmeyi tercih etmekte ya da sadece devletin meydana getirdiği organizasyonlarda bir araya gelmektedir. Bu toplumlar Fukuyama'nın ifadesiyle at eğerine benzeyen toplumlardır. Toplumun aile ve devlet gibi iki ucu arasında büyük bir boşluk söz konusudur. Aslında "sivil toplumun kendiside, kendine özgü değerleri ve bilgileri kuşaklar boyunca birbirine aktaran, bireyin kendi kültürel ortamına sosyalleştiği, daha geniş boyutlu bir toplumda yaşaması için gerekli nitelikleri sağlayan, aile kurumu üzerine inşa edilir" (Fukuyama,2005:20). Ancak burada önemli olan ailenin bu sosyalleşmeyi verirken güven düzeyini geniş bir alana yayarak vermesidir. Eğer aile sosyalleşme eğitiminde sadece kendisini ön plana çıkarak ve geri kalan insanları güvenilmez olarak kabul eden bir kültürel ve ahlaki alışkanlık üretirse, o topumda sivil toplumun gelişmesi engellendiği gibi toplumun sosyal sermaye düzeyi ve güven düzeyi de sadece aileyle sınırlı olarak kalacaktır. Toplumun genelini kapsayan bir soysal sermaye yani bir araya gelebilme yeteneğini oluşturabilmek beraberinde güven düzeyini yüksek bir toplum için sivil toplumun önemli bir işlevi söz konusudur.

"Başarılı bir sivil toplum, bireylerin alışkanlıkları, adetleri ve ahlaki değerlerine dayanır. Siyasi politikalar, bu özellikleri yalnızca dolaylı yoldan biçimlendirebilir; ama bu niteliklerin geliştirilmesi esas olarak kültürel değerlerin farkına varıp, saygı göstermekle mümkündür" (Fukuyama,2005:20). Bu noktada devlete de önemli bir işlev düşmektedir. "Sosyal sermayede bir açık olduğu zaman, çoğu kez bu devlet tarafından telefi edilebilir. Devlet aynı şekilde insan sermayesindeki açığı, daha fazla üniversite ve okul yaparak kapatmaya çalışabilir. Ama devlet müdahalesine ihtiyaç, ağırlıklı olarak devletin kontrol ettiği toplumun sosyal yapısı ve kendine özgü kültürüne dayanır" (Fukuyama,2005:32). Yani sosyal sermayeyi dışarıdan müdahaleyle oluşturmak söz konusu değildir. Bu toplumu kendi kültürel geçmişiyle alakalı bir durumdur. Devletin böyle bir sermaye oluşturma çabası genelde daha fazla aileye ve toplumun kültürel yapısına müdahale gerektirdiği için mevcut sosyal sermayeyi de çoğunlukla olumsuz etkiyebilmektedir. Böyle durumlarda gönüllü veya kendiliğinde meydana gelebilecek birleşmeler yerini devlet eliyle meydana getirilmiş, daha çok formel bir karakter içeren birleşmelere bırakmaktadır. Bu olduğu takdirde kişiler arasında güven sadece yazılı hukuk aracılığıyla sağlanabilmektedir. Bu olduğunda da bireyler arasından ki güven düzeyi düştüğü için sosyal sermeye kaynakları tükenmeye hatta kurumaya başlamaktadır. Bu durumda yerini daha fazla yasaya daha fazla yönetmeliğe ve daha fazla yalnızlaşmış bireylere bırakmaktadır. Dolayısıyla toplumun kendi kültürel ve ah-

laki köklerinden beslenen bir sivil toplum oluşumu güvenin ve işbirliğinin önünü açarak bireylerin toplumun geri kalanıyla daha rahat işbirliğine gitmesini sağlayarak sosyal sermaye rezervlerinin tükenmesini engelleyerek, artmasına da olanak sağlamaktadır.

SONUÇ

Fukuyama sosyal sermayeye ilişkin düşüncelerini ortaya koyarken ekonomiyi dikkate alan bir yaklaşım sergilemektedir. Ancak onun ekonomiye bakışı ekonomiyi temel alan bir yaklaşımdan ziyade kültürü temel almaktadır. Ona göre toplumun sahip olduğu kültürel ve ahlaki alışkanlıklar ekonomide dahil olmak üzere bütün alanlarda gösterdiği başarının ve işbirliğine gidebilme kabiliyetinin anahtarıdır. Bu nedenle toplumun sahip olduğu kültürel ve ahlaki alışkanlıkların oluşturduğu sosyal sermaye bir toplumun dayanışmasından refahına kadar her alanında anahtar role sahiptir. Toplumların sahip olduğu sosyal seyre anlaşılmak isteniyorsa o toplumların sahip olduğu kültürel ve ahlaki alışkanlıklara bakılması gerekmektedir. Sosyal sermayenin altında yatan temel öğe güvendir. Güveni sağlayan ise bireylerin bir araya gelme kabiliyetidir. Bu da ailede başlayan bir süreçtir. Bazı toplumlarda aile bu konuda kendi içine dönük bir güven telkin ederek bireylerin aile dışında bir araya gelme yeteneklerini sınırlamaktadır. Aynı şekilde bazı toplumlarda ise devlet toplumun sahip olduğu kültürel alışkanlıklara modernite sürecinde gördüğümüz gibi müdahale ederek sosyal sermaye kaynaklarını tüketerek ya da toplum yaşantısının dışına atarak olumsuz etkide bulunup yasalar ve sözleşmelere dayalı bir yapı oluşturma gayretiyle işbirliğini ve bir araya gelme kabiliyetini azaltmaktadır. Bu kendiliğinden oluşan organizasyonların azalmasına yol açtığı gibi toplumun sahip olduğu güven düzeyinin de düşmesine yol açmaktadır.

Güven seviyesinin düşmesi beraberinde sosyal sermaye üretimini azalttığı gibi mevcut sermaye birikimini tüketmektedir. Bunun sonucunda birbirine güvenmeyen ya da sadece ailesine güvenen sadece devletin oluşturduğu yapılarla işleyen bir toplum yapısının ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bu noktada Fukuyama'ya göre bir toplum kendiliğinden sivil toplum oluşturma yeteneği ne kadar gelişmişse bireylerin birbirine güven düzeyinin de, aile ve devlet dışına çıkan işbirliği ve dayanışma gücünün de o nispette artar. Güven duygusu kolay kazanılabilen bir şey değildir. Bunun gerçekleşebilmesi için toplumun bazı kültürel ve ahlaki alışkanlıklara sahip olması gerekmektedir. Bunun içinde toplumun sahip olduğu geleneklerin önemini ve etkisini sürdürmesi önemli bir etkendir. Modernite sürecinde bireysel haklar konusunda önemli kazanımlar elde edilmiş olsa da bunun karşılığında toplumu

bir arada tutan değerlerin yitirilmesi olumsuz bir sonuçtur. Çünkü "modern kültür insan tekini kendi benliğini yaratmaya ve öbür insanlar arasındaki yerini kendi kendine tanımlamaya muktedir ve aynı zamanda yükümlü kılar" (Wagner,2003:119). Ancak bu durum kişinin diğer insanlar olan gerekliliğini ortadan kaldırarak toplumsallığı zayıflatan bir durumdur. Günümüz toplumlarının bireysel haklar ve toplumsal değerle arasında dengeyi iyi tutturması gerekmektedir. Bu denge bozulduğu takdirde sosyal sermayede önemli açıklar meydana gelebilmektedir. Tamamen birbirlerinden kopuk, dayanışması olmayan ilgisiz, yalnızlaşmış bireylerle karşı karşıya kalmak söz konusudur. Sonuç olarak daha geniş ve etkili işleyen bir sivil topluma sahip olmak sosyal sermayenin daha etkin oluşturulmasını ve geliştirilmesine imkân hazırlayacaktır. Bu da Fukuyama'nın ifadesiyle güven çemberi daha geniş ve güven seviyesi daha yüksek bir toplum oluşmasını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

BAUMAN, Z., (2000). Postmodernlik Ve Hoşnutsuzlukları (Çev: İsmail Türkmen), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

BAUMAN, Z., (2000). Ölümlülük, Ölümsüzlük Ve Diğer Hayat Stratejileri (Çev: Nurgül Demirdöven), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

BAUMAN, Z., (2001). Parçalanmış Hayat (Çev: İsmail Türkmen), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

BOZ, C., (2007). Zygmunt Bauman Bağlamında Küreselleşen Modernitenin Açmazları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla: Muğla Üniversitesi.

FUKUYAMA, F., (2002). "Sosyal Sermaye" (Çev: Sayime Durmaz), Türkiye Günlüğü, Sayı:71, s. 31-41.

FUKUYAMA, F., (2005). Güven -Sosyal Erdemler Ve Refahın Yaratılması- (Çev: Ahmet Buğdaycı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

FUKUYAMA, F., (2009). Büyük Çözülme – İnsan Doğası Ve Toplumsal Düzenin Yeniden Oluşturulması- (Çev: Hasan Kaya), İstanbul: Profil Yayıncılık.

ŞAN, M., KEMAL ve ŞİMSEK, R., (2001), "Sosyal Sermaye Kavramının Tarihsel Ve Sosyolojik Arka Boyutu", Akademik İncelemeler Dergisi, Cilt;6, Sayı;1, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZTÜRK, A., (2011). kriz sosyolojisi –Batı Merkezciliğinin Yapısal Sorunları Ve Kriz- İstanbul:Doğu Kitabevi.

WAGNER, P., (2003). Modernliğin Sosyolojisi (Çev:Mehmet Küçük), İstanbul: Doruk Yayımcılık.